Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

Artykuły

Studia Iuridica Lublinensia vol. XXV, 3, 2016
DOI: 10.17951/sil.2016.25.3.323

Krzysztof Goździ-Roszkowski
Uniwersytet Łódzki
kgr@poczta.onet.pl

Tworzenie aparatu administracyjnego przez Komisję Edukacji Narodowej w świetle jej protokołów z lat 1773–1776

Creating the Administrative Apparatus by the National Education Commission Based on its Records from 1773–1776

STRESZCZENIE

O kształcie aparatu administracyjnego zadecydowała Komisja Edukacji Narodowej w swej Ordynacji zatwierdzonej 21 lutego 1774 r. Zaplanowano go oszczędnie, ponieważ miał się składać tylko z ośmiu urzędników: dwóch sekretarzy, dwóch protokolistów, archiwisty, kasjera i dwóch kancelistów. Powołaniem kadry urzędniczej Komisja zajmowała się głównie w maju 1774 r. Zatrudniono wówczas aż 12 osób. W następnych miesiącach tego roku Komisja zatrudniała, choć już wolniej, dalszych urzędników. W praktyce Komisja stworzyła aparat administracyjny bardziej rozbudowany od planowanego w Ordynacji. Oprócz sekretarzy, z których jeden wkrótce zrezygnował z pracy dla Komisji, składały się nań trzy biura: kancelaria, kasa (warszawska i wileńska) i archiwum. Zatrudniono również pełnomocników przeznaczonych do obsługi prawnej Komisji, nieprzewidzianych w Ordynacji. Zmiany w kształcie aparatu były spowodowane, jak można przypuszczać, zaangażowaniem się Komisji w sprawę majątku pojezuickiego, który ustawa z 1774 r., a zwłaszcza ustawa uchwalona w 1776 r., przekształciła w fundusz edukacyjny pozostający pod zarządem KEN. Administracja funduszem wymagała rozbudowy kancelarii, kasy i archiwum.

Słowa kluczowe: Komisja Edukacji Narodowej; urzędnicy Komisji Edukacji Narodowej; archiwum Komisji Edukacji Narodowej; kasa Komisji Edukacji Narodowej; kancelaria Komisji Edukacji Narodowej; pełnomocnicy Komisji Edukacji Narodowej

WPROWADZENIE

Od dawna pojawiają się głosy o braku zainteresowania historyków prawa i historyków administracji Komisją Edukacji Narodowej[1], jednym z najstarszych

[1] Zob. S. Salmonowicz, *Podstawy prawne funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej*, [w:]

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

ministerstw oświaty w Europie. Wspomniane głosy są niestety nadal aktualne[2]. Zagadnieniem wciąż zaniedbanym jest aparat administracyjny, jaki powstał przy Komisji Edukacji dla obsługi licznych jej zadań[3]. Komisja stworzyła go w pierwszym okresie swego istnienia, obejmującym lata 1773–1776. Wydajnym źródłem informacji o jej działaniach w tym zakresie są protokoły Komisji, opublikowane przez Teodora Wierzbowskiego[4], uzupełnione co do aparatu naukowego ich nowym wydaniem w opracowaniu Mieczysławy Mitery-Dobrowolskiej[5].

POCZĄTKI

Utworzona ustawą z dnia 14 października 1773 r. Komisja Edukacji Narodowej szybko się ukonstytuowała. Pierwsze posiedzenie odbyło się już trzy dni później, na którym zebrani „przyrzekli sobie przyjaźń, jednomyślność, sekret"[6]. Następnego dnia komisarze odbyli prywatną audiencję u króla, którego wspomniana ustawa ustanowiła protektorem Komisji[7].

W kolejnych tygodniach jej posiedzenia wypełniały różne ważne problemy, głównie dotyczące nauczania i zabezpieczenia funduszy na edukację, a zwłaszcza ochrony dóbr pojezuickich przed zajazdami. Komisarze przygotowali uniwersał, w którym opublikowali ustawę z dnia 14 października, pracowali też nad projektem ustawy o dobrach pojezuickich[8]. Sprawy związane z urzędowaniem pozostawały na dalszym planie. Podczas sesji w dniu 22 października król rozkazał przygotować salę na zamku dla odbywania posiedzeń[9]. Wkrótce, bo 24 października, komisarze zdecydowali zbierać się tam trzy razy w tygodniu na sesje zwyczajne[10].

Studia historycznoprawne, Toruń 1995, s. 101 (prwdr. „Rozprawy z Dziejów Oświaty" 1980, t. 21); J. Sobczak, *Sądownictwo Komisji Edukacji Narodowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1982, t. 34, z. 2, s. 213–214; K. Goźdź-Roszkowski, *Pozycja Komisji Edukacji Narodowej względem sejmu w świetle ustawodawstwa (1773–1793*), „Studia Prawno-Ekonomiczne" 1997, t. 55, s. 91.

[2] Zob. P. Cichoń, *Administracja w Rzeczypospolitej szlacheckiej w polskim piśmiennictwie naukowym lat 1995–2007. Przegląd krytyczny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 2008, t. 60, z. 2, s. 157–177.

[3] Uwaga ta nie dotyczy urzędników sądowych i plenipotentów Komisji, którymi zajął się J. Sobczak (*op. cit*., s. 218–221, 225–228).

[4] T. Wierzbowski, *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 37: *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, Warszawa 1910.

[5] *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, t. 5, Wrocław 1973 (dalej jako: Protokoły KEN).

[6] T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 1, sesja 1, p. 1.

[7] Wydarzenie to przedstawił W.M. Grabski, *Pierwsza audiencja „ministrów" KEN u Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I" 1972, z. 88, s. 45–61.

[8] T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 2–8, sesje 3–24. Szerzej na ten temat: W.M. Grabski, *Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773–1776)*, „Studia Pedagogiczne" 1973, t. 29, s. 62–63. Tekst uniwersału przedrukowany w: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej, rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał J. Lewicki, Kraków 1925, s. 1–5.

[9] T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 4, sesja 5, p. 5.

[10] *Ibidem*, sesja 7.

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

Sprawą powołania personelu pomocniczego zajęli się dopiero 3 grudnia, i to w nader ograniczonym zakresie. Pod tą datą zapis w protokołach Komisji informuje bowiem, iż komisarze powierzyli swemu prezesowi ustanowienie niejakiego Góreckiego plenipotentem (pełnomocnikiem) do reprezentowania Komisji przed sądami[11]. Pod koniec lutego następnego roku została zaakceptowana przez nich lista urzędników potrzebnych do utrzymywania wszystkich spraw „w porządku słusznym". Na sesji odbytej 21 lutego podpisali Ordynację, która przewidywała zatrudnienie dwóch sekretarzy, dwóch protokolistów, archiwisty, kasjera oraz dwóch kancelistów. Mieli oni tworzyć kancelarię, która podlegała prezesowi Komisji. Do niego też należało powołanie ich do służby spośród osób rekomendowanych przez komisarzy[12]. W literaturze podkreślono wielką powściągliwość Komisji w planowaniu stanowisk administracyjnych[13]. Wszakże w Ordynacji nie znalazła odbicia wcześniejsza decyzja Komisji o ustanowieniu plenipotenta. W dalszej praktyce liczba urzędników miała się natomiast szybko powiększyć.

SEKRETARZE

Na sesji odbytej 6 maja 1774 r. podjęto kilka decyzji personalnych, dzięki którym tworzenie aparatu administracyjnego Komisji uległo przyspieszeniu. Tego dnia powołano między innymi Piotra Samuela Dupont de Nemours i Joachima Gintowta Dziewiałtowskiego na sekretarzy[14]. Pierwszy z nich[15] pozostawał na powierzonym mu stanowisku krótko, bo już w grudniu 1774 r. wyjechał do Francji[16]. Komisja zleciła mu „napisać książkę elementarną" dla młodzieży rozpoczynającej

[11] *Ibidem*, s. 8, sesja 25, p. 4. J. Sobczak (*op. cit*., s. 218–219) zauważa, że nie wiemy, czy Massalski wówczas go zaangażował.

[12] *Ordynacja Komisji Rzeczypospolitej Edukacji Narodowej*, [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji*..., s. 7; T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 15, sesja 23.

[13] S. Salmonowicz, *op. cit*., s. 121.

[14] T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 18, sesja 35, p. 3. Tego dnia komisarze „wyznaczyli do trzymania korespondencyi i do książek elementarnych l'abbe Baudeau" (*ibidem*, p. 4). Zdaniem niektórych autorów Baudeau otrzymał propozycję objęcia stanowiska sekretarza Komisji, której jednak nie przyjął. Zob. A. Jobert, *La Commission d' Education Nationale en Pologne (1773–1794). Son oeuvre d'instruction civique*, Paris 1941, s. 185; *idem*, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794). Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przeł. i uzup. M. Chamcówna, Wrocław 1979, s. 30. Podobnie: M. Mitera-Dobrowolska (Protokoły KEN, s. 21, przypis 34). J. Poplatek (*Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973, s. 69) mylnie informuje, że „przez cały prawie okres działalności Komisji Edukacji Narodowej" jej sekretarzem był Franciszek Cerner, ponieważ został on sekretarzem dopiero w 1792 r. Zob. A. Jobert, *La Commission*..., s. 455, przypis 1; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 262, przypis 234.

[15] Jak Dupont trafił na stanowisko sekretarza, przedstawia A. Jobert, *La Commission*..., s. 185; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 30.

[16] A. Jobert, *La Commission*..., s. 187; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 32. Dodajmy, że przyjechał do Warszawy w końcu sierpnia tego roku. Zob. *idem*, *La Commission*..., s. 186; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 30.

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

naukę w szkołach parafialnych oraz „programata" innych, potrzebnych jej książek tego rodzaju[17]. Dupont przygotował projekt „porządku szkół i nauk", czytany na sesji odbytej 17 października 1774 r.[18] Już zapewne na odjezdnym otrzymał ostatnie polecenie. Miał zorientować się, ile kosztowałoby Komisję „sprowadzenie profesorów i ksiąg potrzebnych z Paryża"[19].

Wśród spraw zlecanych drugiemu z sekretarzy, Joachimowi Gintowtowi Dziewiałtowskiemu, można wyróżnić kilka grup. Zacznijmy od zadań związanych z sesyjną formą pracy Komisji. Należało do niego protokołowanie na jej posiedzeniach[20]. Powierzono mu także doraźnie funkcję protokolanta na czas rozmów komisarzy edukacyjnych z Komisją Rozdawniczą Koronną[21]. Na polecenie Michała Poniatowskiego Gintowt Dziewiałtowski zaprosił komisarzy na sesję ekstraordynaryjną, zwołaną w związku z uchwaleniem przez Sejm w październiku 1776 r. ustawy „Edukacja Narodowa", o doniosłym dla Komisji znaczeniu[22]. Czasem przekazywał też projekty uchwał, będące przedmiotem debat, nieobecnym na sesji komisarzom[23]. Niekiedy zabierał głos na posiedzeniach Komisji, wypowiadając się krytycznie na temat niektórych napływających pism i dokumentów o szczególnym dla niej znaczeniu[24]. Ważną i odpowiedzialną dziedziną pracy sekretarza było redagowanie pism wychodzących. Były to pisma skierowane do organów państwowych – Komisji Rozdawniczej Koronnej[25], Komisji Sądowej[26], Departamentu Interesów Cudzoziemskich Rady Nieustającej[27], a także do osób prywatnych w różnych sprawach[28]. Zlecono mu również przygotowanie aktów nominacyjnych na stanowiska akademików w projektowanej przez Komisję Akademii Nauk w Warszawie[29]. Sekretarz Komisji przygotowywał na jej potrzeby dokumenty o charakterze we-

[17] T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 34, sesja 79, p. 3 (14 października 1774 r.), sesja 80, p. 1 (16 września 1774 r.).

[18] *Ibidem*, s. 38, sesja 90, p. 3. Dupont tworzył też projekty dotyczące innych spraw, obecnie zaginione. Zob. A. Jobert, *La Commission*..., s. 186–187; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 31.

[19] T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 49, sesja 111, p. 7 (24 grudnia 1774 r.). Szerzej o tym zob. A. Jobert, *La Commission*..., s. 238, przypis 6; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 75, przypis 249.

[20] T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 89, sesja 3, p. 6 (1776), s. 106, sesja 28, p. 4 (1776), s. 136, sesja 12, p. 6 (1777). Od czerwca 1774 r. Komisja zatrudniała osobnego „protokolistę". Był nim poeta Franciszek Zabłocki (*ibidem*, s. 21, sesja 48, p. 4).

[21] *Ibidem*, s. 84, sesja 62, p. 2 (1775).

[22] *Ibidem*, s. 103, sesja 24 (23 października 1776 r.). Wyznacza ona cezurę w dziejach Komisji. Zob. S. Salmonowicz, *op. cit*., s. 114.

[23] T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 64, sesja 27, p. 3 (1775).

[24] *Ibidem*, s. 77, sesja 49, p. 1 (1775), s. 106–107, sesja 29, p. 1 (1776).

[25] *Ibidem*, s. 20, sesja 42, p. 1 (1774), s. 27, sesja 62, p. 3 i 4 (1774), s. 29, sesja 67, p. 6 (1774), s. 38, sesja 89, p. 10 (1774), s. 67, sesja 33, p. 5 (1775), s. 84, sesja 62, p. 2 (1775).

[26] *Ibidem*, s. 59, sesja 18, p. 3 (1775), s. 76, sesja 47, p. 1 (1775), s. 84, sesja 60, p. 1 (1775).

[27] *Ibidem*, s. 66, sesja 32, p. 4 (1775).

[28] *Ibidem*, s. 75, sesja 45, p. 2, s. 94, sesja 11, p. 4 (1776), s. 132, sesja 10, p. 3 (1777).

[29] Dla C. Pyrrhys de Varille i M. Saint-Leu (*ibidem*, s. 22, sesja 50, p. 4 [1774]). O tym projekcie zob. A. Jobert, *La Commission*..., s. 185; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 30.

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

wnętrznym[30]. Należało do niego ekspediowanie pism do ich adresatów, czasem oddawanie niektórych tekstów do druku[31]. Bywało i tak, że Komisja zlecała sekretarzowi załatwienie sprawy przez osobisty kontakt, kierując go zazwyczaj do kanclerza wielkiego koronnego, a zarazem przewodniczącego Komisji Rozdawniczej Koronnej[32]. Do zadań sekretarza należało odbieranie z różnych kancelarii ważnych dla Komisji Edukacji dokumentów[33], przechowywanie ich w archiwum i udostępnianie komisarzom[34]. Czasem Komisja nakazywała składanie kierowanych do niej pism bezpośrednio na ręce sekretarza, z pominięciem kancelarii[35]. Kolejna grupa powierzonych mu czynności dotyczyła spraw finansowych. Rozliczał lustratorów, czasem wraz z kasjerem i plenipotentem Komisji, w zakresie dochodów pobranych przez nich z dóbr pojezuickich[36]. Zlecono mu „czynić porachunek" z członkami Komisji Sądowej co do należnego im wynagrodzenia[37] oraz kontrolować sprawozdania finansowe dotyczące „przychodów litewskich" pod kątem rzetelności zawartych tam informacji dotyczących wydatków[38]. Niekiedy wystawiał asygnacje, kwity, na podstawie których kasa Komisji dokonywała wypłat[39]. Na koniec należy wspomnieć o poleceniu sekretarzowi podjęcia czynności związanych z oblatowaniem w aktach grodzkich warszawskich manifestu Komisji skierowanego przeciwko Komisji Rozdawniczej Koronnej oraz lustracji majątków pojezuickich[40].

[30] Był to „sumariusz sum pojezuickich za kordonem sąsiedzkim będących". T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 107, sesja 30, p. 1 (1776).

[31] Na przykład *ibidem*, s. 59, sesja 18, p. 3 (1775), s. 62, sesja 23 (1775). Zob. też: *ibidem*, s. 84, sesja 61, p. 2 (1775).

[32] *Ibidem*, s. 26, sesja 61, p. 3 (1774), s. 31, sesja 71, p. 2 i 3 (1774), s. 37, sesja 86, p. 4 (1774); raczej ustnie – *ibidem*, s. 78, sesja 49, p. 1 (1775); także z księdzem Łuskiną – *ibidem*, s. 39, sesja 91, p. 3 (1774).

[33] Od Komisji Rozdawniczej Koronnej. Zob. *ibidem*, s. 22, sesja 50, p. 5 (1774). Z „kancelarii mniejszej litewskiej", *ibidem*, s. 81, sesja 55, p. 1 (1775); z kancelarii nuncjusza papieskiego, *ibidem*, s. 21, sesja 47, p. 2 (1774). Nie wiadomo, od kogo miał odebrać raport z wizytacji szkół dokonanej przez Wybickiego, *ibidem*, s. 183, sesja 56, p. 6 (1777).

[34] *Ibidem*, s. 42, sesja 99, p. 2 (1774), s. 60, sesja 20, p. 3 (1777).

[35] *Ibidem*, s. 153, sesja 28, p. 2 (1777).

[36] *Ibidem*, s. 52, sesja 4, p. 3 (1775), s. 75, sesja 45, p. 4 (1775).

[37] *Ibidem*, s. 99, sesja 18, p. 5 (1776).

[38] *Ibidem*, s. 101, sesja 21, p. 1 (1776).

[39] *Ibidem*, s. 62, sesja 24, p. 6 (1775), s. 148, sesja 23, p. 1 (1777).

[40] *Ibidem*, s. 45, sesja 110 (1774), s. 79, sesja 51, p. 4 (1775). Na sesji odbytej 4 czerwca 1774 r. (*ibidem*, s. 21, sesja 46, p. 3) komisarze „zlecili sekretarzowi Komisyi ułożyć projekt warujący *libertatem proprietatis* dla poddanych, który miał być na Delegacyi czytany". Możliwe, że notatka ta odnosi się do Gintowta Dziewiałtowskiego. Dupont de Nemours – jak wiadomo – przybył do Polski dopiero pod koniec sierpnia tego roku. Jednak to Dupont napisał w tej sprawie memoriał, obecnie zaginiony. Zob. A. Jobert, *La Commission*..., s. 186; *idem*, *Komisja Edukacji*..., s. 31.

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

ADMINISTRACJA FINANSÓW KOMISJI

Równocześnie z obsadzeniem stanowisk sekretarzy Komisja Edukacyjna powierzyła Adamowi Cieciszowskiemu funkcję kasjera[41]. Andrzej Zamoyski podjął się ułożenia regulaminu kasy generalnej, który Komisja zatwierdziła 11 lipca 1774 r.[42] Kasa wkrótce zaczęła funkcjonować, skoro 2 września komisarze otrzymali „raport miesięczny o stanie kasy generalnej w Warszawie"[43]. W listopadzie powiększono jej personel[44]. Utworzono też odrębną kasę w Wilnie. W dniu 11 lipca tego roku zaangażowano do pracy w niej sędziego ziemskiego smoleńskiego Andrzeja Pomarnackiego, księdza Ignacego Żabę (piastującego czasowo stanowisko rektora Akademii Wileńskiej) oraz ks. Marcina Poczobuta-Odlanickiego[45]. Ich zadaniem było przyjmowanie gotówki i jej przechowywanie oraz dokonywanie wypłat na zlecenie Komisji[46]. Te same zadania pełniła zapewne kasa warszawska. Około połowy grudnia nastąpiła zmiana w obsadzie kasy wileńskiej. Komisja zrezygnowała bowiem z zatrudnienia Pomarnackiego i zastąpiła go swym archiwistą, któremu zleciła „regestraturę kasy" oraz wysyłanie raportów[47]. Pracownicy kasy w odmienionym nieco składzie mieli odtąd pracować gratis[48]. Decyzja ta wpłynęła niekorzystnie na jakość ich pracy. Postanowiono udzielić im upomnienia, „ażeby raporta miesięczne porządniej bywały przesyłane i doskonała informacya o stanie kasy i ekspensach uczyniona"[49].

Sprawne działanie administracji finansów, której rola wraz z uchwaleniem w październiku 1776 r. ustawy „Edukacja Narodowa" mocno wzrosła, wymagało zmiany regulaminu kas. Wkrótce, bo już 2 listopada, Andrzej Zamoyski „podjął się uczynić potrzebną reformę […] i opisać jednostajne ułożenie kasy w Koronie i na Litwie"[50]. W połowie kwietnia 1777 r. personel kasy generalnej warszawskiej składał się z kasjera, kontraregestranta, subalterna i przysięgłego kopisty[51].

---

[41] T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 18, sesja 35, p. 2 (6 maja 1774 r.). Czasem występuje w protokołach Komisji jako kasjer generalny (*ibidem*, s. 30, sesja 70, p. 6).

[42] *Ibidem*, s. 25, sesja 58, p. 2. W maju 1775 r. przyjęli nową ordynację dla kasy warszawskiej (*ibidem*, s. 64, sesja 27, p. 3, sesja 28, p. 1).

[43] *Ibidem*, s. 31, sesja 72, p. 1. Zob. też: *ibidem*, s. 29, sesja 68, p. 3 (27 sierpnia 1774 r.).

[44] Zatrudniono Karola Lelewela, który z czasem awansował na kasjera generalnego (*ibidem*, s. 42, sesja 100, p. 2).

[45] Przyjęto też później, w charakterze pracownika pomocniczego, niejakiego Poniatowskiego, kleryka. Zob. *ibidem*, s. 74, sesja 44, p. 1 (1775).

[46] *Ibidem*, s. 25, sesja 58, p. 3.

[47] *Ibidem*, s. 46, sesja 113, p. 4. Techniczną stroną ekspedycji zajmował się kleryk Poniatowski, zob. przypis 45.

[48] *Ibidem*, s. 46, sesja 113, p. 3, s. 47, sesja 114, p. 2.

[49] *Ibidem*, s. 78, sesja 50, p. 2 (1775).

[50] *Ibidem*, s. 104, sesja 25, p. 5.

[51] *Ibidem*, s. 149, sesja 23, p. 1.

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

KANCELARIA

Kolejnym członem aparatu administracyjnego, który Komisja Edukacyjna utworzyła również w maju 1774 r., była kancelaria[52]. Na posiedzeniu w dniu 20. tego miesiąca komisarze, mając zamiar zatrudnienia w niej „młodzież zacną, zdolną", zdecydowali się na czterech pracowników: Kownackiego, Godlewskiego, Podbereskiego i Kozłowskiego, spełniających jej zdaniem to kryterium[53]. W następnym miesiącu powiększyli personel biura o dwóch „kanclerzystów do ekspedycyi Komisyi". Byli to Szydłowski i Doliński[54]. Od urzędników Komisja wymagała zaangażowania i powiększania swych umiejętności. Brak pożądanych przez Komisję wyników, stwierdzony po upływie trzech lat służby, groził nieprzydatnym urzędnikom zwolnieniem z pracy[55]. W sierpniu 1774 r. komisarze zdecydowali, że kancelaria będzie się mieścić w pomieszczeniach byłego kolegium jezuickiego w Warszawie[56].

ARCHIWUM

Na sesji odbywanej w dniu 22 października 1773 r. król Stanisław wręczył prezesowi Komisji Edukacji, biskupowi I. Massalskiemu, „klucze od wyznaczonego na papiery schowania"[57]. W tym schowku komisarze składali ważne dla nich pisma[58]. Pod koniec maja następnego roku zatrudnili w charakterze archiwisty J. Dydyńskiego[59]. W sierpniu postanowiono przenieść archiwum do budynku byłego kolegium jezuickiego, gdzie również – jak wcześniej wspomniano – miała

[52] Tak określamy zatrudnionych w kancelarii urzędników (kancelistów), o których wzmiankują protokoły Komisji. Kancelaria w Ordynacji z 1774 r. miała szerszy zakres, obejmowała – przypomnijmy – wszystkich przewidywanych w tym akcie urzędników. Nie jest zasadnym określenie jej jako „kancelarii sekretarza KEN Joachima Gintowta Dziewiałtowskiego". Zob. J. Sobczak, *op. cit*., s. 225–226.

[53] T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 19, sesja 39, p. 2.

[54] *Ibidem*, s. 22, sesja 49, p. 4.

[55] *Ibidem*, s. 60, sesja 20, p. 1 (1775).

[56] *Ibidem*, s. 29, sesja 69, p. 5. Wcześniej zamierzano przejąć na potrzeby Komisji którąś z kamienic pojezuickich w Warszawie (*ibidem*, s. 24, sesja 57, p. 4). Zdaniem M. Mitery-Dobrowolskiej prawdopodobnie obie wzmianki w protokołach dotyczą budynku byłego Kolegium znajdującego się na Starym Mieście, przy ul. Jezuickiej. Zob. Protokoły KEN, s. 27, przypis 72 oraz s. 32, przypis 97.

[57] T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 4, sesja 5, p. 5. Zob. Protokoły KEN, s. 7 („na papiery sesyjowania"). M. Mitera-Dobrowolska uważa za możliwe, iż słowa te zostały błędnie odczytane przez kopistę. *Ibidem*, przypis 31. Za poprawny przyjmujemy tekst w wydaniu T. Wierzbowskiego. Nie wiadomo, na jakiej podstawie M. Mitera-Dobrowolska uważała, że informacja dotyczy „metalowej skrzynki w ścianie". Zręcznie wyraził się J. Sobczak (*op. cit*., s. 221, przypis 32), pisząc, iż na Zamku mieściło się początkowo „podręczne archiwum" Komisji.

[58] Były to: suplika ks. Wargawskiego (T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 4, sesja 5, p. 5), uniwersał w sprawie dóbr pojezuickich wydany przez Konfederację (*ibidem*, s. 5, sesja 9, p. 1) i inne.

[59] *Ibidem*, s. 19, sesja 40, p. 3 (1774).

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

znaleźć swoją siedzibę kancelaria Komisji[60]. Widocznie zainstalowanie go w planowanym miejscu natrafiło na trudności, bowiem pod koniec marca 1775 r. komisarze postanowili szukać nowego pomieszczenia na archiwum. Zdecydowali się też zatrudnić dalszych pracowników do uporządkowania jego zasobu. Sprawę tę komisarze zlecili I. Massalskiemu[61]. Pod koniec września problem lokalu został pomyślnie rozwiązany. Dla archiwum przeznaczono pomieszczenia dawnej biblioteki kolegium pojezuickiego[62]. Miały się tam znaleźć – jak można sądzić – dokumenty dotyczące dóbr i sum pojezuickich, traktowanych przez Komisję jako fundusz edukacyjny. Uznając za pilną sprawę „ułożenia archiwum jurydycznego", zwiększyli liczbę osób w nim zatrudnionych „o kilku kancelarzystów"[63].

Wkrótce zatrudniono łowczego drohickiego Czarnockiego na stanowisko plenipotenta, zlecając mu także utworzenie „archiwum jurydycznego" przy wykorzystaniu pomocy zapewne owych „kancelarzystów"[64]. Komisja „oddelegowała" czasowo dotychczasowego swego archiwistę Józefa Dydyńskiego do pracy dla Komisji Rozdawniczej Litewskiej[65]. Jego miejsce zajął pracujący już wcześniej w archiwum – Zdzikowski[66]. Zatrudniono w archiwum także, znającego język ruski, Dalusiewicza „do czytania i tłumaczenia tranzakcyi" napisanych w tym języku[67]. Osoby pracujące nad zorganizowaniem archiwum miały się kierować regulaminem zatwierdzonym przez prezesa Komisji 1 maja 1776 r.[68] Komisarze postanowili zgromadzić w archiwum wszystkie dokumenty dotyczące majątku pojezuickiego. W tym samym roku polecili swemu plenipotentowi sprowadzenie pozostających w Wilnie akt Komisji Sądowej Litewskiej[69], co natrafiło wszakże na trudności[70].

[60] *Ibidem*, s. 29, sesja 69, p. 5 (1774).

[61] *Ibidem*, s. 58, sesja 17, p. 1.

[62] *Ibidem*, s. 79, sesja 51, p. 5. Być może później nastąpiła kolejna zmiana, ponieważ zdaniem J. Sobczaka (*op. cit*., s. 221, przypis 33) archiwum Komisji znajdowało się „z całą pewnością w Pałacu Krasińskich (Rzeczypospolitej)".

[63] T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 79, sesja 51, p. 5. Być może byli to „pracujący w archiwum" Zdzikowski, Zaremba i Jabłoński, których Komisja w kwietniu 1776 r. wynagrodziła „za czas przeszły" (*ibidem*, s. 96, sesja 14, p. 4).

[64] *Ibidem*, s. 83, sesja 58, p. 5 (3 listopada 1775 r.). Zbyt daleko poszedł J. Sobczak (*op. cit*., s. 220), twierdząc, że Komisarze utworzyli „urząd plenipotenta generalnego", który miał być „kimś w rodzaju głównego doradcy prawnego". Wyrażenie źródła „instrument plenipotencyi generalnej" wskazuje, że Czarnocki był pełnomocnikiem generalnym uprawnionym do załatwiania wszelkich spraw. Dawne prawo polskie znało też pełnomocników (zastępców) szczegółowych upoważnionych do określonych czynności. Zob. np. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1: *X–XVIII w.*, Kraków 1997, s. 440.

[65] T. Wierzbowski, *op. cit*., s. 64, sesja 28, p. 6 (1775).

[66] *Ibidem*, s. 96, sesja 14, p. 4 i 8 (1776).

[67] *Ibidem*, p. 9.

[68] *Ibidem*, s. 97, sesja 15, p. 6. Prace „nad ułożeniem archiwum jurydycznego", prowadzone przez sześć osób, trwały jeszcze na początku 1777 r. (*ibidem*, s. 130, sesja 7, p. 4).

[69] *Ibidem*, s. 112, sesja 34, p. 7, s. 120, sesja 42, p. 3 (1776).

[70] W styczniu 1777 r. akta wciąż pozostawały w Wilnie (*ibidem*, s. 127, sesja 4, p. 8). Zob. też: *ibidem*, s. 156, sesja 30, p. 4 (1777).

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

PODSUMOWANIE

W pierwszych miesiącach swego istnienia Komisja Edukacji Narodowej ograniczyła się do działania doraźnego, jakim było powołanie na początku grudnia 1773 r. plenipotenta, któremu zleciła swoje „wszystkie interesa prawne". Dojrzewało jednak z wolna jej stanowisko w kwestii kształtu aparatu administracyjnego. Znalazło ono wyraz w Ordynacji, podpisanej przez komisarzy 21 lutego 1774 r. Wykazali oni powściągliwość w tworzeniu stanowisk. Kancelaria miała się składać tylko z ośmiu osób: dwóch sekretarzy, dwóch protokolistów, archiwisty, kasjera oraz dwóch kancelistów.

Powołaniem kadry urzędniczej Komisja zajęła się głównie w maju 1774 r. Przyjęto wówczas do pracy aż 12 osób, wśród nich dwóch sekretarzy, kasjera i archiwistę. W następnych miesiącach tego roku Komisja zatrudniała, choć już wolniej, dalszych urzędników. W praktyce powstał aparat administracyjny bardziej rozbudowany niż ten, który Komisja planowała w Ordynacji. Oprócz sekretarzy, z których jeden wkrótce zrezygnował z pracy, na aparat ten składały się trzy biura: kancelaria, kasa edukacyjna (warszawska i wileńska) oraz archiwum. Zatrudniono również plenipotentów (pełnomocników), przeznaczonych do obsługi prawnej Komisji, nieprzewidzianych w Ordynacji. Zmiany w kształcie aparatu były spowodowane – jak można przypuszczać – zaangażowaniem się Komisji w sprawę majątku pojezuickiego, który w myśl jej zamierzeń miał stać się funduszem edukacyjnym. Zamierzenia te realizowała częściowo już ustawa „Rozrządzenie dobrami jezuickimi" (1774), a zwłaszcza ustawa „Edukacja Narodowa" (1776). Pierwsza przewidywała, że czynsz od posiadaczy dóbr pojezuickich oraz odsetki od kapitałów mają wpływać do kasy Komisji Edukacji[71]. Druga oddała fundusz edukacyjny w zarząd Komisji, która otrzymała również uprawnienia sądowe we wszystkich dotyczących go sprawach majątkowych[72]. Administracja funduszem wymagała rozbudowy kancelarii, kasy i archiwum[73].

Naszkicowane tu zagadnienie nie wyczerpuje rzecz jasna problemu aparatu administracyjnego Komisji Edukacji Narodowej. Można bowiem wskazać inne kwestie, jak np. sytuacja prawna zatrudnionych w nim urzędników, ich pochodzenie społeczne, wynagrodzenie. Warto, aby w przyszłości także i one stały się przedmiotem badań.

[71] *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego*, t. 8, Petersburg 1860, f. 273.

[72] *Ibidem*, f. 860–864.

[73] Poszerzenie kompetencji Komisji w 1776 r. spowodowało też powołanie szeregu urzędników sądowych. Zob. J. Sobczak, *op. cit*., s. 225 i n.

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

BIBLIOGRAFIA

Cichoń P., *Administracja w Rzeczypospolitej szlacheckiej w polskim piśmiennictwie naukowym lat 1995–2007. Przegląd krytyczny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 2008, t. 60, z. 2.

Goźdź-Roszkowski K., *Pozycja Komisji Edukacji Narodowej względem sejmu w świetle ustawodawstwa (1773–1793*), „Studia Prawno-Ekonomiczne" 1997, t. 55.

Grabski W.M., *Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773–1776)*, „Studia Pedagogiczne" 1973, t. 29.

Grabski W.M., *Pierwsza audiencja „ministrów" KEN u Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I" 1972, z. 88.

Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794). Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przeł. i uzup. M. Chamcówna, Wrocław 1979.

Jobert A., *La Commission d'Education Nationale en Pologne (1773–1794). Son oeuvre d'instruction civique*, Paris 1941.

Płaza S., *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1: *X–XVIII w.*, Kraków 1997.

Poplatek J., *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973.

Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, t. 5, Wrocław 1973.

Salmonowicz S., *Podstawy prawne funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Studia historycznoprawne*, Toruń 1995.

Sobczak J., *Sądownictwo Komisji Edukacji Narodowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1982, t. 34, z. 2.

Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej, rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793), zebrał J. Lewicki, Kraków 1925.

Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego, t. 8, Petersburg 1860.

Wierzbowski T., *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 37: *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, Warszawa 1910.

SUMMARY

The structure of the administrative apparatus was determined by the National Education Commission in its *Statute* approved on February 22, 1774. The number of the administrative staff was planned modestly to include only eight officials: two secretaries, two minutes secretaries, one archive worker, a cashier and two clerks. The Commission started appointing the officials in May 1774. Twelve persons were hired at that time. Over the next few months, the Commission went on to employ other officials, albeit at a much slower rate. Eventually, the Commission created an administrative apparatus that was much more complicated than the one envisaged in the *Statute*. Apart from the secretaries (one of whom soon resigned from his post in the Commission), its apparatus consisted of three units: the office, cashiers' offices (located in Warsaw and in Vilnius), and the archive. Legal representative, who were not originally envisaged in the *Statute*, were also engaged to provide legal services to the Commission. Such changes in the administrative structure may have been caused by the Commission's involvement in handling the post-Jesuit property. Under the 1774 and 1776 laws, the property was transformed into an educational fund administered by the National Education Commission. Managing the fund required the extension of the office, the cashier's office and the archive.

Pobrane z czasopisma Studia Iuridica Lublinensia **http://studiaiuridica.umcs.pl**
Data: 26/11/2026 06:46:55

Keywords: National Education Commission; officials of the National Education Commission; archive of National Education Commission; cashier's office of the National Education Commission; office of the National Education Commission; Joachim Gintowt-Dziewiałtowski; Pierre Samuel du Pont de Nemours

UMCS